

WELKE OORLOG HEEFT U

WO I in het geschiedenisonderwijs, 1919-2000

De Eerste Wereldoorlog – voor veel Nederlanders een ‘verre en onbekende oorlog’ – was altijd een vaste waarde in het geschiedenisonderwijs. Welke Eerste Wereldoorlog iemand heeft leren kennen, is per decennium verschillend. Hoe gingen de boeken en methodes voor het voortgezet onderwijs de afgelopen eeuw met de Grote Oorlog om?’

Het tekenen van de Vrede van Versailles, in de Spiegelzaal van het paleis, op 28 juni 1919. Op de rug gezien minister Johannes Bell die het verdrag tekent namens Duitsland. Schuin tegenover hem (met papier in de hand) zit de Amerikaanse president Woodrow Wilson. Tekening van William Orpen uit 1919. Collectie Imperial War Museum.

LEREN KENNEN?

Geschiedenis werd in 1857 een verplicht vak op de lagere school. Die verplichtstelling had meerdere doelen, waaronder de ‘opwekking van warme vaderlandsliefde als bestanddeel der nationale opvoeding’.² Die warme vaderlandsliefde kwam in het begin van de twintigste eeuw logischerwijs vooral tot uiting in de schoolboeken die zich op de vaderlandse geschiedenis richtten. De talrijkere boeken over de algemene geschiedenis richtten zich echter op de West-Europese geschiedenis en kenden qua geschiedschrijving een sterk politiek-militair karakter.

Alle materialen hadden een chronologische opbouw en de Eerste Wereldoorlog werd zodoende altijd voorafgegaan door eerdere internationale onrust: oorlogen in Azië (Eerste Chinees-Japanse Oorlog, Russisch-Japanse Oorlog), strijd in Afrika (Boerenoorlog, strijd om koloniën, Marokko-kwesties) of de spanningen op de Balkan. De Grote Oorlog werd in de Nederlandse schoolboeken dan ook behandeld als een van de vele oorlogen tussen Europese landen, maar niet als een omslagpunt in de geschiedenis, iets wat voor de ons omringende landen wel zo was. Toch werd de Eerste Wereldoorlog in de schoolboeken van vóór 1940 uitgebreid behandeld; in de boeken die de periode Franse Revolutie tot ‘heden’ behandelden, nam de Eerste Wereldoorlog gemiddeld vijftien van de tweehonderd bladzijden in.

Het beeld dat geschetst werd, was dat van een oorlog die ‘niet te voorkomen was’. Als oorzaken werden zes fenomenen opgesomd. Allereerst de Franse revanchegedachte, als gevolg van het verlies van Elzas-Lotharingen in de Frans-Duitse Oorlog. Ten tweede de koloniale spanningen in Europa: Duitsland en Italië die net zoals de overige West-Europese naties koloniën wilden bezitten. Vervolgens de Engels-Duitse spanningen. Zowel vanwege de opbouw van de Duitse oorlogsvloot als door de enorme groei van de Duitse handel hield Engeland het Duitse keizerrijk scherp in het oog. Als vierde oorzaak werden de spanningen op de Balkan genoemd: het nationalisme (van de diverse Slavische volkeren) tegenover het imperialisme (van de Donaumonarchie en Rusland, die daardoor ook onderling in strijd waren). Daarnaast was er de wapenwedloop die in zekere mate verantwoordelijk werd gehouden voor het uitbreken van de oorlog.

Tot slot werd door alle auteurs het systeem van allianties genoemd. De auteur J.H. van der Veen nam niet de moeite alle elkaar opvolgende oorlogsverklaringen te beschrijven: ‘De gebeurtenissen volgden elkaar zoo snel op, dat begin Augustus geheel Europa in vuur en vlam stond.’³

In vrijwel alle boeken werden alle fronten die er (in Europa) bestonden beschreven. Naast het westfront (België en Noord-Frankrijk) was er ook aandacht voor het oostfront (in West-Rusland), het Balkanfront (onder meer het offensief op de Dardanellen) en het zuidelijk front in (huidig) Noord-Italië. Er was daarbij sprake van een vrijwel evenwichtige verdeling in de hoeveelheid aandacht die ieder front kreeg. Tevens behandelden alle auteurs de invloedrijke strijd op zee, met als hoogtepunten de Slag voor het Skagerrak en de onbeperkte duikbootoorlog.

HOGE HEREN

In lijn met de beschrijving van de oorlog vanuit een politiek-militair oogpunt, was ook de keuze voor de hoofdrolspelers. Er was namelijk enkel aandacht voor de hoge heren: staatsmannen en generaals. De omstandigheden en levenswijze van de soldaten bleven volledig buiten beeld. In vrijwel geen van de bronnen is er aandacht voor de grote verliezen die werden geleden door alle partijen en de vele mensenlevens die verwoest werden. Aan de andere kant was er ook geen aandacht voor de ontwikkeling en inzet van vliegtuigen, tanks en gifgas. Het is opvallend dat het veranderen van de oorlogsvoering zo onderbelicht bleef, gezien het militaire karakter van de geschiedschrijving.

Na de behandeling van de Eerste Wereldoorlog, de vredesverdragen en de Volkenbond, vervolgden ►

Frank Brinkman is docent geschiedenis (-didactiek) aan de pabo van Saxion Deventer.

¹ Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van de schoolboeken in de speciale *History Didactics Collection*, onderdeel van de bibliotheek van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

² L.G. Dalhuisen, P.A.M. Geurts en J. Toebes, *Geschiedenis op school in theorie en praktijk* (Groningen 1976), 207.

³ J.H. van der Veen, C.F. van Duijl, *Onze Geschiedenis geschetst in haar verband met de Algemene Historie* (Hilversum 1927), 227.

Het Britse oorlogsschip HMS Queen Mary explodeert tijdens de Slag voor het Skagerrak, 31 mei 1916.

4 J.H. van der Veen, *Onze Geschiedenis*, 232.

5 S. Postmus, *Algemene geschiedenis. Tweede deel. Nieuwe geschiedenis tot op onze dagen* (Kampen 1928), 261.

6 J.W. Berkelbach v.d. Sprenkel, *Volken en tijden* (Zwolle 1933), 167.

7 J. Meijer, *Schakels met het voorgeslacht*, deel 2 (Amsterdam 1960), 203.

de schoolboeken met het toelichten van de veranderingen op het internationale, politieke toneel. Daarbij moet gedacht worden aan de democratische ontwikkeling in Duitsland, de communistische omwenteling in Rusland of de draai naar het fascisme in Italië. Er was geen aandacht voor culturele of sociale gevolgen van de oorlog. Enkel J.H. van der Veen beschreef een omwenteling in denkbeelden: 'Zij die meenden, dat de oude tijden zouden wederkeren, hebben zich vergist. Er is een nieuw tijdperk aangebroken [...]. Kwesties als vrouwenkiesrecht en de regeling van den arbeidstijd, die vóór den oorlog onoplosbaar schenen, werden na den oorlog verrassend snel geregeld.'⁴

Van een schuldvraag is in de onderzochte schoolboeken geen sprake. Dat de oorlog uitbrak, lijkt een gegeven, waarbij hooguit het diplomatieke systeem van allianties en verdragen enige schuld had. S. Postmus verwoordde dat als volgt: 'Wie is de schuldige van dezen krijg? Waarschijnlijk heeft Lloyd George het bij het rechte einde, wanneer hij zegt: "niemand handelde hier opzettelijk; allen zijn den oorlog ingetuimeld".'⁵

Ook over de Vrede van Versailles bestond een grote mate van overeenstemming. Deze werd unaniem gezien als een 'bron van groote ellende', 'voor Duitschland zeer nadeelig en zeer vernederend' en 'een uiting van wraak en poging tot vernietiging van Duitschland'. Daarbij werd president Woodrow Wilson altijd als de redelijke partij afgebeeld, die met zijn Volkenbond de stichter van een nieuwe en betere volkerengemeenschap had kunnen zijn. Lloyd George en met name Clemenceau – wiens 'haat tegen Duitschland alleen werd geëvenaard door zijn toewijding aan zijn vaderland'⁶ – gooiden echter roet in het eten en zadelden Europa met deze gemankeerde vrede op.

storten. Vrijwel altijd werd hierbij Troelstra geciteerd die verwoordde hoe 'de nationale gedachte de nationale geschillen overheerste'. De verzuiling is dan ook nauwelijks terug te vinden in de bronnen, ondanks het feit dat Nederland in de jaren dertig een zeer verzuilde natie was. Dit komt waarschijnlijk doordat de Eerste Wereldoorlog buiten Nederland speelde en de Nederlandse politiek in deze periode juist nauw samenwerkte. Zoals Nederland gedurende de oorlog neutraal bleef, lijkt ook de beschouwing van de periode 1914-1918 'neutraal terrein' te zijn in de schoolboeken in de periode tot de Tweede Wereldoorlog.

BREUK NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

De Tweede Wereldoorlog was voor Nederland de breuk in de historische cultuur, die de Eerste Wereldoorlog voor de rest van Europa was geweest. In eerste instantie ging men na de oorlog veelal op de oude voet verder, maar in de jaren zestig deden zich grote veranderingen voor, zowel in de geschiedschrijving als in het geschiedenisonderwijs. Tevens werd in 1968 de Mammoetwet van kracht. Omdat er vanaf dat moment sprake was van een nieuwe indeling van onderwijsniveaus, betekende dat ook dat het aanbod van de stof veranderde. Het is dan ook vanaf 1968 dat men de omslag kon waarnemen van het *geschiedenisboek* naar de *geschiedenismethode*.

Van de jaren vijftig tot zeventig lag de nadruk op de complexe samenloop van diplomatieke, territoriale en economische problemen en het bestaan van twee grote allianties. De schuldvraag bleef ook nu onbeantwoord: enkel het systeem was als schuldige aan te wijzen. De uitingen van een Duits militarisme of kwaadaardige Duitse volksaard gingen niet verder dan een opmerking van Jakob Meijer – een Joodse Nederlander die gedurende de Tweede Wereldoorlog, van 1943 tot 1945, in verschillende Duitse concentratiekampen gezeten had – die stelde dat bij het uitbreken van de oorlog er 'vooral in Duitsland een psychose opklaaide, die het ergst kon doen verwachten'.⁷ Dat er geen schuldvraag werd gesteld is opvallend, want met de Tweede Wereldoorlog in het achterhoofd was een anti-Duitse houding van de auteurs zeker niet onaannemelijk geweest. Ook het idee dat de Tweede de Eerste Wereldoorlog direct uit de boeken verdrong, blijkt niet te kloppen, zoals een korte steekproef op basis van het aantal bladzijden per oorlog laat zien. Er bestond een vrijwel gelijke verdeling qua aantal pagina's per oorlog: voor elke zes bladzijden over de Eerste Wereldoorlog, werden er zeven aan de

'NADAT DE HOLOCAUST ZICH IN HET EUROPESE GEDACHTEGOED HAD VERSPREID ALS MOREEL DIEPTEPUNT WERD IN DE SCHOOLBOEKEN OOK AANDACHT BESTEED AAN HET LOT VAN DE JODEN IN EERDERE PERIODEN'

De Nederlandse neutraliteit werd in de vaderlandse geschiedenis uitvoerig behandeld. De neutraliteit die Nederland nastreefde, werd genoemd als onvermijdelijk: als klein land op een centrale positie kon het niet anders. Waar alle auteurs het ook over eens waren, was de grote mate van eensgezindheid die Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog kende. De politieke partijen kwamen direct een 'godsvrede' overeen, om zich met vereende krachten op handhaving van de neutraliteit te kunnen

Tweede Wereldoorlog gewijd. Dit spreekt duidelijk het beeld tegen dat de Eerste Wereldoorlog vergeten zou zijn zodra Nederland zelf een ‘echte’ oorlog meemaakte.

KANTELING

Gedurende de jaren zeventig begon het beeld te kantelen. Zo heette het eerste hoofdstuk van *Kleio voor de havo-top* veelzeggend ‘Na de Eerste Wereldoorlog’. In dit hoofdstuk werd in slechts vijf bladzijden ingegaan op de oorlog, waarbij twee derde van die ruimte werd besteed aan de revoluties in Rusland en Duitsland en de situatie in Europa na de oorlog. Hoofdstuk twee heette ‘Fascisme en nationaal-socialisme’. Deze indeling toont aan hoe (in deze methode) de Eerste Wereldoorlog werd gebruikt als inleiding op de geschiedenis van de twintigste eeuw.

‘VANAF DE JAREN ZESTIG KWAM ER MEER AANDACHT VOOR DE INDIVIDUELE EN PERSOONLIJKE KANT VAN DE OORLOG’

Ook qua benadering van de oorzaken en schuld-vraag deden zich enkele ontwikkelingen voor. *Speurtocht door de Eeuwen* gaat ook specifiek in op het zionisme en het antisemitisme van het begin van de twintigste eeuw. Hier is de terugwerkende kracht van de Tweede Wereldoorlog zichtbaar: nadat de Holocaust zich in het Europese gedachtegoed had verspreid als moreel dieptepunt werd in de schoolboeken ook aandacht besteed aan het lot van de Joden in eerdere perioden. Tevens rekende de methode de Duitsers expliciet de schuld van de Eerste Wereldoorlog aan. Immers, ‘Wilhelm II stak zijn minachting voor dat slappe pacifistengedoe niet onder stoelen of banken’.⁸ In de brontekst die het hoofdstuk afsloot – waarbij de leerlingen studievragen moesten beantwoorden om zo zelf historische vaardigheden te verwerven – werd een fragment uit het werk van Fritz Fischer afgedrukt, dat de oorlogsdoeleinden van de Duitsers heel duidelijk maakte: ‘Duitsland moest “Weltmacht” worden’.⁹

Vanaf de jaren zestig kwam er meer aandacht voor de individuele en persoonlijke kant van de Eerste Wereldoorlog. Veel titels openden de desbetreffende hoofdstukken of paragrafen met verwijzingen naar ‘het menselijk lijden dat tijdens deze oorlog groter was dan bij welke voorafgaande oorlog ooit’ en de ‘onmenselijke strijd op leven en dood’. Dit sluit duidelijk aan bij de historiografische tendens waarbij in de geschiedschrijving vanaf de jaren zestig meer aandacht kwam voor de geschiedenis van

de ‘gewone man’. Deze trend zette zich in de jaren zeventig duidelijk voort. Zo verwoordde *Mensen en machten* het als volgt: ‘Dat alles [militaire vernieuwingen] leidde tot vele doden en afschuwelijke verminkingen waarvoor de medische wetenschap zorg mocht dragen. En dan spreken wij nog niet over het ongezonde, ondraaglijke leven in de modderige loopgraven’.¹⁰

VAN LOF NAAR HOON

Werden in de jaren dertig door de auteurs van de handboeken slechts vraagtekens gezet bij de zwaarte van de Vrede van Versailles, vanaf de jaren zestig was dat uitgelopen op een openlijke, forse kritiek. Het was gebrekkig in de zin dat het ‘de overwonnenen wel diep vernederde, maar niet zo machteloos maakte dat zij deze vernedering niet zouden kunnen wreken’.¹¹ Bij de behandeling van de Vrede van Versailles namen de meeste auteurs een voorschot op de ellende die zou volgen: de economische malaise die vooral Duitsland trof in de jaren dertig. In hoofdstukken over de opkomst van Hitler en het uitbreken van de Tweede

Na de Tweede Wereldoorlog werd de schuld voor de vorige oorlog meer naar de Duitsers geschoven. Keizer Wilhelm II, ca. 1915. Foto: Library of Congress.

⁸ C. Offringa, *Speurtocht door de eeuwen* 4. *De nieuwste geschiedenis vanaf 1914* (Groningen 1977), 12.

⁹ Offringa, *Speurtocht*, 38.

¹⁰ A. Adang en F.E.M. Vercauteren, *Mensen en machten 4-5 havo* (Amsterdam 1978), 32.

¹¹ W.J.M. Boonekamp, F.A. Kraat en W.H. Mannesse, *Memoriael II. Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van de mensheid* (Groningen 1964), 249.

¹² Piet Blaas, *Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog*, 15.

¹³ A.C. Voogt et al., *Chronoscoop*. Basisvorming 2 (Amsterdam 1994), 67.

¹⁴ Dirk Lam et al., *Anno. Deel 2. havo/vwo* (Leiden 1993), 121.

Wereldoorlog werd daar vervolgens op ingehaakt. De behandeling van de Nederlandse neutraliteit in de jaren zestig toont grote continuïteit met het interbellum. Neutraliteit in een groot Europees conflict was volgens de auteurs de enige serieuze optie voor Nederland. De regering had volgens hen alles in het werk gesteld deze neutraliteit te behouden. Daarbij was er vooral lof voor de betrokken staatslieden en de in werking gestelde processen. Eind jaren zeventig zou die lof steeds meer plaatsmaken voor hoon, nadat vooral via het werk van Loe de Jong de opvatting dat de neutraliteit zich tegen Nederland had gekeerd ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, gemeengoed werd.¹² Vanaf de jaren zestig werd gewezen op de grote rol die de nieuwe wapens van de Eerste Wereldoorlog speelden: de tank, het vliegtuig en – bovenal – het gifgas. Dit kwam waarschijnlijk voort uit de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarin hadden vooral de tank en het gevechtsvliegtuig het strijdverloop sterk beïnvloed en medebepaald.

NATIONALISME EN IMPERIALISME

De oorzaken van de Eerste Wereldoorlog in het schoolmateriaal uit de jaren negentig zijn onder twee noemers samen te vatten: nationalisme en imperialisme. Vooral het nationalisme kreeg erg veel aandacht en nadruk. ‘Felle nationalistenvonden hun eigen volk en hun eigen staat beter dan andere volkeren en staten. Ze droomden ervan om over andere volkeren te heersen. Ze dachten er niet aan, dat die volken ook recht hadden op onafhankelijkheid, net als zichzelf,’ aldus

Chronoscoop.¹³ Bij de uitleg van dit nationalisme werd gewezen op het feit dat alle deelnemende landen hieraan ‘leden’. Dit impliceerde dat alle landen net zo veel schuld hadden aan deze oorzaak van de oorlog. Hetzelfde gold voor het imperialisme. Zowel de landen die al koloniën bezaten als de ‘nieuwkomers’ (Duitsland en Italië) als Rusland en Oostenrijk-Hongarije (die op de Balkan ruzieden) waren schuldig aan verwerpelijk gedrag. Er werd in de jaren negentig dus niet langer een enkele schuldige partij (Duitsland) aangewezen. In vergelijking met de eerdere decennia werd de lijst van oorzaken dus teruggebracht tot nationalisme en imperialisme. Er was als het ware sprake van een ‘condensatie’ van de oorzaken.

Dit nationalisme was volgens de handboeken uit de jaren negentig ook verantwoordelijk voor het oorlogsentousiasme dat bij het uitbreken van de oorlog zo groot was geweest. Dat enthousiasme zorgde voor een enorm contrast met het werkelijke strijdtoneel – een discrepantie die volop aandacht kreeg in de schoolmethodes. *Anno* beschreef het op een wijze die typerend was voor veel methodes: ‘De jonge soldaten trokken vol goede moed naar het front. [...] In Duitsland werd gesproken over een ‘frischer, fröhlicher Krieg’ en Franse soldaten kalkten uitdagend “pleziertrein naar Berlijn” op de wagons. Er waren maar weinig mensen die inzagen wat er werkelijk aan de hand was.’¹⁴ Leerlingen werden als het ware gewaarschuwd voor nationalisme: een doelstelling die naadloos aansloot bij de morele lessen die het geschiedenisonderwijs de leerlingen voorschotelde.

Britse soldaten dragen gasmaskers tijdens een voetbalwedstrijd in de Eerste Wereldoorlog. Foto: Agence Rol, Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, EI-13 (531).

SOCIALE GESCHIEDENIS

In de jaren negentig bleek duidelijk de invloed van de sociale geschiedenis op de methodes. Er kwam een nadruk op de totale oorlog en de gevolgen voor de gehele samenleving. Daarbij kwam er ook aandacht voor de positie van vrouwen in en na de Eerste Wereldoorlog. In *Tijdspoor* werd expliciet op deze ontwikkeling gereflecteerd: 'Vrouwen waren op grote schaal ingeschakeld bij het werk in de fabrieken, omdat de mannen aan het front vochten. De vrouwen waren als arbeiders welkom in de fabrieken. Kon haar het stemrecht ontzegd worden?'¹⁵

Zoals omschrijvingen van oorzaken werden 'ingedikt', moest het beschreven strijdtoneel ook aan omvang inbinden. Er was in de jaren negentig vooral aandacht voor de loopgraven van het westfront in de methodes. Het oostelijk front werd nog wel genoemd, evenals de strijd op zee (vooral de duikbotenoorlog), maar de overige fronten verdwenen volledig van het toneel. De loopgraven zijn in de meeste titels verworden tot een symbool van de Eerste Wereldoorlog en de zinloze strijd. Er werd een beeld geschetst van soldaten die als het ware 'opgeofferd' werden. In *Levende geschiedenis*, een methode die tussen 1984 en 1995 werd uitgegeven, werd dit als volgt beschreven: 'In Europa bestond na de Franse Revolutie nog steeds een standenmaatschappij. Dat zag je ook in het leger. De hoge functies vanaf kapitein tot en met generaal, werden nog steeds vervuld door zonen uit de hogere standen, de adel en de rijke burgerij. Het kon de staf van het leger niet zo veel schelen wat er met die boerenkinkels in de loopgraven gebeurde. Generaals van alle partijen gaven zonder enig nadenken opdrachten die veel slachtoffers zouden brengen. Een mensenleven telde niet.'¹⁶

Alle bronnen waren unaniem in hun afkeuring van de Vrede van Versailles. De vredesbepalingen

'DE LOOPGRAVEN ZIJN IN DE MEESTE TITELS VERWORDEN TOT EEN SYMBOOL VAN DE EERSTE WERELDOORLOG EN DE ZINLOZE STRIJD'

werden als te nadelig voor Duitsland beoordeeld, waardoor een weinig voorspoedige toekomst in de hand werd gewerkt. 'Toen de Vrede van Versailles bekend werd gemaakt, waren veel Duitsers geschokt. Andere landen hadden toch ook schuld aan de oorlog?'¹⁷ In slechts een van de titels werd aandacht besteed aan de Nederlandse neutraliteit. De Nederlandse 'oorlogservaring' blijft dus volledig buiten beschouwing in de jaren negentig.

TIEN TIJDVAKKEN

In 2001 werd door de commissie-De Rooy de indeling in tien tijdvakken gepresenteerd. Een van die tijdvakken kreeg de naam 'Tijd van wereldoorlogen'. Dit samennemen van beide wereldoorlogen is te beschouwen als een bekroning op de verweving van deze conflicten in het Nederlandse geschiedenisonderwijs. Hoewel geen van de kenmerkende aspecten specifiek naar de Eerste Wereldoorlog verwijst, is deze toch essentieel om de twintigste eeuw te begrijpen.

Enkele jaren later werd door de commissie-Van Oostrom de canon van de Nederlandse geschiedenis gepresenteerd, waarvan de Eerste Wereldoorlog een van de vijftig onderwerpen is. Dit laat een opmerkelijke ontwikkeling zien in de geboden informatie over de Grote Oorlog. Allereerst worden er enkele zinnen gewijd aan de tegenover elkaar staande allianties, vervolgens worden de loopgraven en het gifgas behandeld in enkele zinnen. De overige vijftig procent van de informatie beschrijft de Nederlandse neutraliteit, de economische schaarste en de politieke veranderingen als de schoolstrijd en uitbreiding van het kiesrecht. Waar de Nederlandse neutraliteit in de eerdere analyses dus langzamerhand leek te verdwijnen, is deze dankzij de canon plotsklaps weer terug op het toneel van het geschiedenisonderwijs.

De benaderingswijze van de Eerste Wereldoorlog heeft een aantal fikse veranderingen ondergaan in de Nederlandse schoolboeken in de afgelopen eeuw en is daarmee een goed voorbeeld van veranderende opvattingen over geschiedbeoefening en geschiedenisonderwijs. Het belangrijkste is echter dat de Eerste Wereldoorlog door de recente ingrepen, verzekerd is van een plek in ons onderwijs. Ook al nam Nederland er geen deel aan, de Eerste Wereldoorlog maakt wel degelijk deel uit van onze geschiedenis. ■

Vrouwen aan het werk in een munitiefabriek tijdens de Eerste Wereldoorlog.

¹⁵ F.R. Jacobs, R.S. Postma en J.A.J. Teuwen, *Tijdspoor* 3 (Houten 1988), 122.

¹⁶ L. Hildingson en A. Schulp, *Levende geschiedenis. Deel 3* (Amsterdam 1995), 17. Dirk Lam et al., *Anno*, 129.

¹⁷ Dirk Lam et al., *Anno*, 129.